

ЗАКОНОДАВЧІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

LEGISLATIVE APPROACHES TO DETERMINING THE LEGAL STATUS OF CIVIL LIABILITY'S SUBJECTS

Примак В.Д., д.ю.н.,
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет,
провідний науковий співробітник відділу міжнародного приватного права
та правових проблем євроінтеграції

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

У статті наголошується на тому, що правовий статус різних категорій суб'єктів цивільно-правової відповідальності, так само як і правовий режим її окремих видів і форм визначається закономірним взаємозв'язком певних юридичних явищ, насамперед: 1) регулятивних і охоронних правовідносин; 2) правочиноздатності та деліктоздатності фізичної особи; 3) обсягу цивільної дієздатності різних категорій фізичних осіб, меж їх особистої автономії (самостійності волевиявлення учасників приватних відносин) та персональної відповідальності за власну протиправну поведінку; 4) передумов, змісту й форм реалізації цивільної правосуб'єктності організаційних (колективних) утворень, що визнаються окремими суб'єктами права.

Закріплення спеціального правового статусу будь-яких категорій суб'єктів цивільного права пов'язане з конкретизацією суб'єктів такої відповідальності, включно з вирішенням питання про можливість встановлення правових режимів часткової, солідарної або субсидіарної відповідальності щодо відшкодування договірної або позадоговірної шкоди, завданої третім особам – договірним контрагентам та потерпілим особам у нововиниклих деліктних зобов'язаннях. Подекуди необхідним є визначення ймовірних форм відповідальності за дії третіх осіб – малолітніх, неповнолітніх, недієздатних, іншого з подружжя або партнерів, інших членів сім'ї, працівників, керівників і учасників юридичної особи тощо.

Нарешті, реалізація цивільно-правової відповідальності передбачає визначеність майна, на яке може бути звернено стягнення за зобов'язаннями суб'єкта відповідальності, процедур припинення організаційно-правового утворення або певного роду діяльності зазначеного суб'єкта, із забезпеченням при цьому інтересів його кредиторів.

Крім того, окремі сфери цивільно-правової відповідальності передбачають застосування правового режиму об'єктивної відповідальності (майнова відповідальність до меж непереборної сили, з виключенням вини зі складу умов відповідальності). Також до визначених в законі категорій суб'єктів цивільної відповідальності можуть бути застосовані норми законодавства України про захист прав споживачів, відповідальність за шкоду, завдану дефектами в продукції, а так само інших спеціальних норм щодо майнової відповідальності за окремі різновиди порушень договірних та позадоговірних регулятивних правовідносин.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, цивільна правосуб'єктність, деліктоздатність, вільне волевиявлення, майнова відокремленість.

The article emphasizes that the legal status of various categories of subjects of civil liability, as well as the legal regime of its individual types and forms, is determined by the natural relationship of certain legal phenomena, primarily: 1) regulatory and protective legal relations; 2) legal capacity and tortious capacity of an individual; 3) the scope of civil legal capacity of various categories of natural persons, the limits of their personal autonomy (independence of will of participants in private relations) and personal responsibility for their own illegal behavior; 4) prerequisites, content and forms of implementation of civil legal personality of organizational (collective) formations recognized as subjects of law.

Establishment of a special legal status of any categories of subjects of civil law is related to the specification of the subjects of such responsibility, including the resolution of the issue on possibility of establishing legal regimes of partial, joint or subsidiary liability for compensation of contractual or non-contractual damage caused to third parties – contractual counterparties and injured persons in newly arising tort obligations. Sometimes it is necessary to determine the probable forms of responsibility for the actions of third parties – minors, incapacitated persons, spouses or partners, other family members, employees, managers and members of a legal entity, etc.

Finally, the implementation of civil liability involves the determination of the property that can be levied on the obligations of the subject of responsibility, the procedures for terminating the organizational legal entity or a certain type of activity of the specified subject, while ensuring the interests of its creditors.

In addition, certain spheres of civil liability provide for the application of the legal regime of objective liability (property liability up to the limits of force majeure, excluding fault from the liability conditions). Also, the norms of Ukrainian legislation on consumer rights protection, liability for damage caused by defects in products, as well as other special norms regarding property liability for certain types of violations of contractual and non-contractual regulatory legal relations may be applied to certain categories of civil liability subjects.

Key words: civil liability, civil legal personality, tort capacity, free expression of will, property separation.

Постановка проблеми. Норми інституту цивільно-правової відповідальності постають як свого роду інтегральний елемент механізму правового регулювання цивільних відносин. Це прямо зумовлено похідним характером охоронних правовідносин, до яких належать і відносини цивільної відповідальності, щодо порушених регулятивних правовідносин. Не випадково у теорії цивільного права дедалі більше дослідників прямо інкорпують до пропонувананих ними структур механізму правового регулювання цивільних відносин [1] або охоронні цивільні правовідносини як такі, або способи чи акти захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів.

Правове регулювання відносин цивільно-правової відповідальності, попри їх природний взаємозв'язок з порушеними регулятивними правовідносинами, істотним чином відрізняється від правового режиму останніх не тільки за характеристиками пов'язаних з ними юридичних фактів, а й за всіма елементами нововиниклих правовідносин. Чільне місце серед зазначених елементів посідають сторони правовідносин – суб'єкти цивільного права у розумінні учасників цивільних відносин як носіїв цивільної правосуб'єктності (правоздатності та дієздатності, з можливим відокремленням від останньої деліктоздатності). Тому від зваженого врахування законодавцем

об'єктивних чинників, що вирізняють окремі категорії згаданих суб'єктів, та відображення притаманних їм ознак у змісті правового статусу сторін відносин цивільної відповідальності, вирішальною мірою залежить ефективність цивільно-правового регулювання загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади законодавчого закріплення правового статусу учасників цивільних відносин як потенційних суб'єктів цивільно-правової відповідальності здатні поставати складовою предмета наукових досліджень у будь-яких сферах цивільно-правового регулювання – незалежно від того, чи йдеться про захист учасників абсолютних [2, с. 197–219] чи відносних регулятивних (передусім певних різновидів договірних [3, с. 283–301; 4, с. 122–158] цивільних відносин. Так само у центрі уваги дослідників загального правового статусу окремих різновидів учасників цивільних відносин перебувають питання визначення правосуб'єктних передумов та особливостей участі у відносинах цивільно-правової відповідальності фізичних осіб [5, с. 303–305, 313, 337–343], держави і територіальних громад [6, с. 164–183], окремих видів та організаційно-правових форм юридичних осіб [7, с. 325–326; 8, с. 211–216, 273–275].

Проте доктринальний аналіз окресленої проблематики, як правило, не акцентує уваги на зумовленій предметом і методом цивільно-правового регулювання визначеності законодавчого закріплення посутньо вичерпного суб'єктного кола зобов'язаних сторін у відносинах цивільно-правової відповідальності.

Актуальність порушеної тематики підтверджує й науковий аналіз законопроектної діяльності – наприклад, проекту Закону України «Про свободу підприємницької (економічної) діяльності домогосподарств» (реєстраційний № 8143 від 20.10.2022; далі – Законопроект [9]). Адже у цьому Законопроекті по суті пропонується запровадити нову для теорії цивільного права форму колективного правосуб'єктного утворення з власними інтересами, проте без детального визначення його організаційної структури, майнового базису, обсягу й форм реалізації власної правосуб'єктності у регулятивних і охоронних правовідносинах, включно з правовідносинами цивільно-правової відповідальності.

Враховуючи вищевикладене, **метою** представленої статті є встановлення фактичних чи юридичних передумов, що зумовлюють можливість і належність законодавчої персоналізації певного різновиду учасників цивільних відносин як потенційних суб'єктів цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Практичне значення правильного визначення правового статусу зобов'язаної сторони у відносинах цивільно-правової відповідальності проявляється, як правило, у двох аспектах. По-перше, йдеться про адекватну елементам відповідних охоронних правовідносин матеріально-правову юридичну кваліфікацію суб'єкта, зобов'язаного надати потерпілій стороні належну їй справедливую майнову компенсацію. У процесуальному плані допущена позивачем помилка у ідентифікації носія такого матеріально-правового обов'язку уможливає визнання відповідача неналежним та відмову через це у задоволенні позову (див., наприклад, постанову Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29.06.2022 у справі № 205/9115/19 [10] у частині визначення неналежним відповідачем медичного працівника, що працює у закладі охорони здоров'я, оскільки останній, будучи юридичною особою, є самостійним учасником цивільних відносин і несе позадоговірну відповідальність за шкоду, завдану його працівниками при виконанні їх трудових обов'язків).

По-друге, з правильно визначеного правового статусу суб'єкта цивільно-правової відповідальності випливає належність застосування її загальних або спеціальних умов.

Наприклад, у розрізі окремих різновидів спеціальних деліктів може йтися про виключення з того або іншого складу умов деліктної відповідальності вини – або безпосереднього призвідника шкоди, або власне боржника за деліктом зобов'язанням (див., наприклад, постанову Великої Палати Верховного Суду від 12.03.2019 у справі № 920/715/17 [11], яка ілюструє значення застосування нормативних підстав об'єктивної (незалежно від вини) відповідальності держави за протиправні діяння її органів та їх посадових осіб).

Водночас будь-які матеріально- або процесуально-правові чинники, що впливають із характеристики структурних елементів правовідносин цивільно-правової відповідальності, спираються на визнання цивільної провосуб'єктності за двома (хоча внутрішньо й вельми диференційованими) групами формально рівних суб'єктів юридично значимого волевиявлення. По-перше, йдеться про людей (фізичних осіб), а по-друге – про правосуб'єктні організації. Останні, своєю чергою, поділяються головню на юридичних осіб та лише формально-юридично відмінних від них учасників цивільних відносин на кшталт держави і територіальних громад.

Ураховуючи особливості формування волі та здійснення волевиявлення окреслених категорій учасників цивільних відносин, законодавець: а) заперечує деліктоздатність малолітніх та недієздатних осіб, фокусуючись на підставах та умовах відповідальності їх законних представників; б) визначає, а в належних випадках розмежує чи узгоджує співвідношення деліктоздатності: неповнолітніх, обмежених у цивільній дієздатності осіб та їх законних представників; юридичних осіб та їх учасників, працівників, членів органів управління; публічно-правових утворень та їх органів і посадових, службових осіб тощо. Водночас, за наявності деліктоздатності й юридичного факту, що зумовлює належність її реалізації, майновий зміст правовідносин цивільної відповідальності виводить на перший план питання про майнову відокремленість учасників цивільних відносин. Адже деліктоздатна особа відповідає за вчинені нею порушення власним майном. Крім того, у разі множинності зобов'язаних осіб йдеться або про відповідальність за власну вину (субсидіарна відповідальність батьків, піклувальників неповнолітніх), або про часткову чи солідарну відповідальність суб'єктів з неодмінно рівним обсягом деліктоздатності.

Отже, загалом правовий статус різних категорій суб'єктів цивільно-правової відповідальності, так само як і правовий режим її окремих видів і форм визначається закономірним взаємозв'язком певних юридичних явищ, насамперед: 1) регулятивних і охоронних правовідносин; 2) правочиноздатності та деліктоздатності фізичної особи; 3) обсягу цивільної дієздатності різних категорій фізичних осіб, меж їх особистої автономії (самостійності волевиявлення учасників приватних відносин) та персональної відповідальності за власну протиправну поведінку; 4) передумов, змісту й форм реалізації цивільної правосуб'єктності організаційних (колективних) утворень, що визнаються окремими суб'єктами права.

Водночас згідно з пропонуванням у Законопроекті новим п. 3 ч. 2 ст. 55 Господарського кодексу України (далі – ГК України) домогосподарства мають вважатися окремими суб'єктами господарювання нарівні з юридичними особами (господарськими організаціями) та фізичними особами – підприємцями. Проте у Законопроекті не визначено: в який спосіб має формуватися і виражатися назовні власна воля домогосподарства як окремого суб'єкта права (поряд з юридичними особами і фізичними особами – підприємцями) та як саме його волевиявлення відмежується від волевиявлення окремих членів домогосподарства; яким є правовий режим майна членів домогосподарства; за яке майно може бути звернено стягнення за його власними зобов'язаннями (наявність таких, відмежованих від зобов'язань окремих членів домогоспо-

дарства, впливає із пропозиції щодо закріплення відповідного правового статусу домогосподарства як суб'єкта цивільного і господарського права).

За пропонуванням згідно з Законопроектом варіантом ч. 2 ст. 49 ГК України за завдані шкоду і збитки підприємця та домогосподарство мають нести майнову та іншу встановлену законом відповідальність. Проте у Законопроекті не визначені засади майнової відокремленості домогосподарства та його членів як самостійних суб'єктів права. Тому не існує і майнової основи для власної, самостійної, відповідальності домогосподарства.

Поряд з цим не вирішені й численні процедурні та процесуальні питання припинення та ймовірної неплатоспроможності гіпотетично новосформованого суб'єкта господарювання – включно з можливістю як добровільного, так і примусового припинення домогосподарства, поширення на нього процедур банкрутства.

Законопроектом передбачено доповнити Цивільний кодекс України ст. 52-1 «Цивільно-правова відповідальність членів домогосподарств», згідно з ч. 1 якої «члени домогосподарств несуть цивільно-правову відповідальність встановлену цим Кодексом для фізичних осіб». При цьому членами домогосподарства згідно зі ст. 3 Законопроекту «є фізичні особи, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують свої кошти та витрачають їх, незалежно від того, чи перебувають такі особи у сімейних чи родинних відносинах, їх віку, статі, дієздатності. Кількість членів домогосподарства не обмежується».

Тобто членами домогосподарства визнаються у тому числі й малолітні особи, які не мають цивільної деліктоздатності, а також визнані судом недієздатними (тому також позбавлені власної цивільної деліктоздатності) повнолітні особи. Разом з тим залишається незрозумілим, як саме має корелювати їх недієздатність з включенням зазначених осіб до організаційної структури домогосподарства – при тому, що останньому передбачається надати статус самостійного суб'єкта господарювання, а, отже, і самостійного суб'єкта майнової відповідальності.

Натомість встановлення спеціального правового статусу будь-яких категорій суб'єктів цивільного права як господарюючих суб'єктів, а так само правового режиму неправосуб'єктних організаційно-правових утворень у сфері господарської діяльності, що виникають на договірних засадах, безпосередньо на підставі закону чи відповідно до рішення суду, має спиратись на обов'язковість визначення особливостей участі зазначених суб'єктів або

учасників ймовірних неправосуб'єктних об'єднань у відносинах цивільно-правової й господарсько-правової відповідальності.

Насамперед йдеться про: 1) конкретизацію суб'єктів такої відповідальності, включно з можливістю встановлення правових режимів часткової, солідарної або субсидіарної відповідальності щодо відшкодування договірної або позадоговірної шкоди, завданої третім особам – договірним контрагентам та потерпілим особам у нововиниклих деліктних зобов'язаннях; 2) ймовірні форми відповідальності за дії третіх осіб – малолітніх, неповнолітніх, недієздатних, іншого з подружжя або партнерів, інших членів сім'ї, працівників, керівників і учасників юридичної особи тощо; 3) визначення майна, на яке може бути звернено стягнення за зобов'язаннями суб'єкта відповідальності, процедур припинення організаційно-правового утворення або певного роду діяльності зазначеного суб'єкта, із забезпеченням при цьому інтересів його кредиторів; 4) поширення на окремі сфери цивільно-правової відповідальності притаманного відносинам за участі суб'єктів підприємницької діяльності правового режиму об'єктивної відповідальності (майнова відповідальність до меж непереборної сили, з виключенням вини зі складу умов відповідальності); 5) застосування до суб'єкта відповідальності норм законодавства України про захист прав споживачів, відповідальність за шкоду, завдану дефектами в продукції, а так само інших спеціальних норм щодо майнової відповідальності за окремі різновиди порушень договірних та позадоговірних регулятивних правовідносин.

Висновки. На підставі викладеного можна визначити такі ключові чинники, з яких законодавець має виходити при визначенні як загального правового статусу учасника цивільних відносин, так і його спеціального статусу як сторони відносин цивільно-правової відповідальності:

здатність суб'єкта до самостійного юридично значимого волевиявлення у різних сферах цивільно-правового регулювання – зокрема при вчиненні протиправних дій; 2) доцільність обмеження дії принципів вини та повного відшкодування завданої шкоди у відносинах цивільної відповідальності з певним суб'єктним складом; 3) попередня визначеність щодо суб'єктної належності майна, за рахунок якого забезпечується реалізація прав кредиторів у зобов'язальних правовідносинах цивільної відповідальності; 4) наявність узгоджених з міркуваннями справедливості, розумності й добросовісності фактичних чи юридичних передумов для граничної персоніфікації суб'єкта цивільно-правової відповідальності, або, навпаки, для закріплення певного правового режиму множинності потенційних боржників у відповідних охоронних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

- Чернега В. М. Візія механізму правового регулювання цивільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 76: Ч. 1. С. 194–200.
- Отрадна О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
- Федорченко Н. В. Договірні зобов'язання з надання послуг: проблеми теорії і практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. С. 269–317.
- Польний Д. А. Способи захисту прав сторін за договором найму: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2021. 191 с. URL: http://old.univer.km.ua/doc/specvtr/diss_Polnij.pdf (дата звернення: 30.05.2023).
- Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення: монографія. Київ: АртЕк, 2020. 479 с.
- Первомайський О. О. Участь територіальних публічно-правових утворень в цивільних відносинах: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Ред. журн. «Право України», 2013. 196 с.
- Зозуляк О. І. Непідприємницькі юридичні особи як суб'єкти цивільного права: теоретичний та практичний аспекти: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. 432 с.
- Зеліско А. В. Підприємницькі юридичні особи приватного права як суб'єкти цивільних правовідносин: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. 445 с.
- Проект Закону України «Про свободу підприємницької (економічної) діяльності домогосподарств» (реєстраційний № 8143 від 20.10.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40672> (дата звернення: 30.05.2023).
- Постанова Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29.06.2022 у справі № 205/9115/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110286> (дата звернення: 30.05.2023).
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.03.2019 у справі № 920/715/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81013412> (дата звернення: 30.05.2023).